

ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ МІЖНАРОДНОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ПРАВІ

THE PRINCIPLE OF PROPORTIONALITY IN INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW

Белогубова О.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Метою статті є комплексне дослідження принципу пропорційності в міжнародному гуманітарному праві, зокрема його правової природи, сфер застосування та меж дії. У статті розкриваються форми нормативного вираження принципу пропорційності, аналізується його співвідношення із зобов'язаннями поведінки та зобов'язаннями результату, а також визначаються критерії, за яких пропорційність застосовується або виключається. Особлива увага приділяється практичним аспектам реалізації цього принципу в контексті сучасних збройних конфліктів.

Принцип пропорційності відіграє ключову роль у міжнародному гуманітарному праві (МГП), зокрема у регулюванні ведення воєнних дій. Згідно з цим принципом, очікувана супутня шкода, заподіяна цивільним особам або об'єктам, не повинна бути надмірною щодо очікуваної конкретної та безпосередньої військової переваги. Проте застосування пропорційності не обмежується лише контекстом таргетингу. У статті доводиться, що пропорційність присутня і в інших положеннях Женевських конвенцій 1949 року та Додаткових протоколів 1977 року.

Розкрито відмінності між правовими принципами та правилами, щоб обґрунтувати статус пропорційності як загального принципу МГП. Досліджується юридична природа цього принципу та наводиться класифікація зобов'язань на зобов'язання поведінки та результату. Показано, що лише до зобов'язань поведінки принцип пропорційності застосовується безпосередньо. Для зобов'язань результату його застосування можливе лише за наявності одного з допоміжних критеріїв: контекстуальної відсилки, релятивізації норми або відповідної словесної формули.

Стаття пропонує послідовну аналітичну модель, яка допомагає з'ясувати, чи застосовується принцип пропорційності до конкретного положення. В якості прикладів розглянуто ситуації, що виникли в контексті збройного конфлікту між Україною та Росією. Зокрема, досліджується обґрунтованість обмеження прав воєннополонених або цивільних за умов воєнної необхідності.

Зроблено висновок, що хоча пропорційність не є універсальним інструментом, вона залишається фундаментальним юридичним критерієм у багатьох сферах МГП, особливо у співвідношенні між гуманітарними принципами та військовими потребами.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, пропорційність, Женевські конвенції, збройний конфлікт, правові принципи.

The purpose of this article is to provide a comprehensive analysis of the principle of proportionality in international humanitarian law, with particular attention to its legal nature, scope of application, and limitations. The article examines the various normative expressions of proportionality, its relationship with obligations of conduct and obligations of result, and identifies the criteria under which the principle applies or is excluded. Special attention is given to the practical implementation of proportionality in the context of contemporary armed conflicts.

The principle of proportionality plays a central role in international humanitarian law (IHL), especially in the conduct of hostilities. According to this principle, the expected incidental harm to civilians or civilian objects must not be excessive in relation to the anticipated concrete and direct military advantage. However, proportionality is not confined to targeting decisions. This article argues that the principle also appears across various provisions of the 1949 Geneva Conventions and the 1977 Additional Protocols.

The article begins by outlining the legal characteristics of principles as opposed to rules, establishing proportionality as a general principle of IHL. It then analyzes its legal nature and applicability based on the distinction between obligations of conduct and obligations of result. It is demonstrated that proportionality applies automatically to obligations of conduct. In contrast, when a provision creates an obligation of result, proportionality applies only if one of three auxiliary criteria is met: textual reference, contextual implication, or the relativization of a norm.

A sequential analytical framework is proposed to determine when proportionality applies in IHL. Practical examples are drawn from the armed conflict between Ukraine and Russia, such as limitations on the rights of prisoners of war or civilians based on military necessity.

The conclusion emphasizes that although proportionality is not universally applicable across all provisions of IHL, it remains a crucial legal tool for balancing humanitarian concerns with legitimate military objectives. The principle helps ensure that military operations remain compliant with the overarching values of humanity and necessity, even amid intense conflict.

Key words: international humanitarian law, proportionality, Geneva Conventions, armed conflict, legal principles.

Постановка питання. Правові принципи характеризуються високим ступенем спільності [1, п. 79]. Принципи передбачають неконкретні дії, тоді як правові норми та правила формулюються з більшою точністю. Принцип також може мати невизначену сферу застосування.

Деякі вчені-юристи піддають цю відмінність сумніву, оскільки правила також можуть характеризуватись своєю спільністю. Наприклад, правові норми можуть стосуватися невизначеної кількості людей та застосовуватися до невизначеного набору фактів, на відміну від рішень, які застосовуються до певної людини у певній ситуації. Проте норми мають більший ступінь конкретності, ніж принципи.

Зокрема, принцип пропорційності є основоположним принципом міжнародного гуманітарного права нарівні з принципами розрізнення та запобіжних заходів під час нападу. Він регулює захист цивільного населення та цивільних об'єктів під час ведення воєнних дій. Цей принцип виконує обмежувальну роль (с. 4), яка впливає на вибір цілі, зокрема на вибір зброї, заходів обережності, які слід вжити, а також на очікувані побічні цивільні втрати, які не повинні бути непропорційними до очікуваної військової переваги [2].

Метою статті є комплексне дослідження принципу пропорційності в міжнародному гуманітарному праві, зокрема його правової природи, сфер застосування та меж дії.

Виклад основного матеріалу. Норми МГП втілюють у собі тонкий баланс між військовою необхідністю та принципом гуманності. Приймаючи положення МГП, держави прагнули знайти належний баланс між цими інтересами, що конкурують. У цьому сенсі Санкт-Петербурзька декларація 1868 року прямо визнає необхідність узгодження потреб війни із законами гуманності [3]. Тому кожна правова норма та принцип права збройного конфлікту виявляють і включають баланс цих протилежних інтересів для досягнення рівноваги [4, с. 446]. Пропорційність є зв'язком між цими протилежними інтересами, коли вони призводять до суперечливих результатів.

Пропорційність є загальним принципом МГП та джерелом міжнародного права. Але загальні принципи можуть виконувати інші функції. Вони можуть виступати як інструмент для заповнення прогалів у договірному та звичайному міжнародному праві або як засіб тлумачення інших норм міжнародного права або підтримки правових обґрунтувань. Більше того, принципи права можуть

виступати як основа міжнародної правової системи або як засіб зміцнення її системного характеру.

Враховуючи його спільність, принцип пропорційності з'являється у багатьох положеннях Женевських конвенцій та Додаткових протоколів. Ось кілька прикладів положень, де застосовується пропорційність:

Частина 5 статті 12 Женевської конвенції про поліпшення становища поранених і хворих у діючих збройних силах у полі (ЖК I): Сторона конфлікту, яка змушена залишити поранених або хворих ворогові, повинна, наскільки це дозволяють військові обставини, залишити з ними частину свого медичного персоналу та обладнання для догляду за ними [5].

Частина 3 статті 8 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими (ЖК II): Представники чи делегати держав-покровительок у жодному випадку не повинні виходити за рамки свого цільового призначення, передбаченого цією Конвенцією. Вони, зокрема, повинні враховувати нагальні потреби безпеки держави, в якій вони виконують свої обов'язки [6].

Частина 3 статті 48 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими (ЖК III): Кореспонденцію та посилки, надіслані на адресу їхнього колишнього табору, пересилають їм без затримки. Начальник табору за погодженням з представником військовополонених уживає будь-яких заходів, необхідних для забезпечення перевезення колективного майна військовополонених та речей, які вони не можуть узяти із собою через обмеження, накладені на підставі другого абзацу цієї статті.

Частина 4 статті 75 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими (ЖК III): За відсутності спеціальних угод, витрати, пов'язані з використанням таких засобів транспортування, несуть пропорційно сторони конфлікту, чий громадяни користуються такими послугами..

Ці приклади не тільки показують, що пропорційність МГП містить високий ступінь спільності, що дозволяє застосовувати її широко (але не повсюдно). Вони також ілюструють, що цей принцип приймає низку різних форм.

Перший різновид принципу пропорційності стосується співвідношення, яке має існувати між використаними засобами та метою, яку передбачається досягти. Така форма пропорційності відома як *пропорційність між засобами та цілями*. Прикладом може слугувати стаття 89(4) Четвертої Женевської конвенції (ЖК IV), згідно з якою інтерновані, залучені до праці, повинні отримувати додаткові пайки *пропорційно* характеру виконуваної ними роботи. Це положення вимагає встановлення обґрунтованого співвідношення між витраченими зусиллями (засобами) та досягненням визначеної мети.

Цей тип пропорційності тісно пов'язаний із поняттям необхідності, а в окремих випадках може навіть отожденоватися з ним. Зокрема, необхідність визначається як здатність певного заходу сприяти досягненню бажаної мети, а також як прагнення застосовувати найменш обтяжливі засоби для її реалізації. Водночас це поняття слід чітко відрізняти від *військової необхідності*, на яку можна посилалися виключно в межах, дозволених міжнародним гуманітарним правом, тобто лише у випадках, коли відповідна норма прямо передбачає таке посилання [7, с. 168].

Другий тип пропорційності відповідає *балансу інтересів*. Наприклад, стаття 42(1) Четвертої Женевської конвенції (ЖК IV) передбачає, що держава-утримувач може віддати наказ про інтернування захищеної особи *лише у випадку, якщо безпека держави-утримувача робить це абсолютно необхідним*. Цей тип пропорційності вимагає оцінки конфліктуючих цінностей — зокрема, зіставлення прав захищеної особи з інтересами держави-утримувача в забезпеченні національної безпеки.

Іншим прикладом є правило міжнародного гуманітарного права щодо пропорційності, яке застосовується до

нападів. Відповідно до цього правила, очікувана побічна шкода (втрати серед цивільного населення або руйнування цивільних об'єктів) *не повинна бути надмірною* у порівнянні з очікуваною воєнною перевагою. Йдеться про зважування побічної шкоди проти воєнної вигоди, яка може бути досягнута внаслідок конкретного нападу.

Третій тип пропорційності стосується співвідношення між тяжкістю вчиненого правопорушення та покаранням, яке дозволяє забезпечити справедливості. Наприклад, стаття 50(1) Другої Женевської конвенції (ЖК II) зобов'язує Високі Договірні Сторони ухвалити законодавство, яке забезпечує *ефективні кримінальні санкції* щодо осіб, які вчиняють або віддають накази про вчинення серйозних порушень положень Конвенції. Така форма пропорційності отримала назву *внутрішньої пропорційності* у сфері кримінального права: покарання має бути пропорційним тяжкості вчиненого злочину.

Нарешті, четверта форма пропорційності полягає у розрахунку, що отримав назву *математичної пропорційності*. Стаття 75(4) Третьої Женевської конвенції (ЖК III), яка стосується розподілу витрат на спеціальні транспортні засоби, передбачає застосування саме математичної пропорційності в значенні *пропорційної частки*. У цьому положенні зазначено: «*За відсутності спеціальних угод витрати, спричинені використанням таких транспортних засобів, несуть пропорційно сторони, що перебувають у конфлікті, громадяни яких отримують від цього вигоду*».

Інші приклади математичних обчислень, пов'язаних із застосуванням принципу пропорційності, також містяться в нормах міжнародного гуманітарного права. Зокрема, до них належить стаття 60(3)(b) ЖК III, яка регулює порядок надання авансових виплат у рахунок заробітної плати.

Найчастіше принцип пропорційності прямо не зазначається у нормативних положеннях, але мається на увазі. Його застосування може бути встановлене за наявності одного з чотирьох критеріїв, що свідчать про зв'язок із відповідною нормою. Один із цих критеріїв є основним, тоді як інші — допоміжними.

Основний критерій пов'язаний із характером зобов'язання, закріпленого в положенні міжнародного гуманітарного права. Якщо норма містить *зобов'язання поведінки*, принцип пропорційності застосовується автоматично, без необхідності у додатковому текстовому або контекстальному підтвердженні чи релятивізації правила.

Першим кроком у встановленні застосовності принципу є визначення типу зобов'язання. Зобов'язання поведінки передбачає обов'язок держави діяти у визначений спосіб, спрямований на досягнення певної мети. Водночас об'єктом зобов'язання виступає не сам результат, а *поведінка*, яка вживається для його досягнення. Держава, таким чином, зобов'язується застосовувати *адекватні засоби* та вжити *максимально можливі зусиль*, але не гарантує досягнення результату. Саме така структура зобов'язання передбачає автоматичне застосування принципу пропорційності.

Крім того, зобов'язання поведінки тісно пов'язані з принципом *належної обачності* (*due diligence*), який, на відміну від зобов'язань результату, відіграє центральну роль у їх реалізації. Належна обачність часто визначається як «стандарт розумної поведінки, що дозволяє оцінити наявність вини», і таким чином прямо співвідноситься з принципом пропорційності.

На відміну від цього, *зобов'язання результату* вимагають досягнення конкретного ефекту, передбаченого нормою. Йдеться не лише про вжиття заходів, а про досягнення визначеного результату. Як зазначив Міжнародний Суд, зобов'язання результату — це «зобов'язання, яке вимагає досягнення конкретного результату» [8]. У таких випадках питання полягає не в тому, чи держава доклала

достатніх зусиль, а в тому, чи було досягнуто передбачений результат.

Таким чином, усі норми міжнародного гуманітарного права, що передбачають зобов'язання поведінки, за своєю природою включають принцип пропорційності. Натомість у випадку зобов'язань результату його застосування є винятком і допускається лише за наявності одного з допоміжних критеріїв. За відсутності такого зв'язку принцип пропорційності не підлягає застосуванню. Водночас перед остаточним висновком про його непридатність слід переконатися у відсутності будь-яких ознак дії цих критеріїв.

Допоміжні критерії слугують своєрідними точками входу для застосування принципу пропорційності у випадках зобов'язань результату. Хоча вони можуть також мати місце й у контексті зобов'язань поведінки, у такому разі їхня роль є уточнювальною або підтверджувальною: вони лише підсилюють вже передбачуване застосування пропорційності.

Першим із таких допоміжних критеріїв є текстуальні вказівки. Певні терміни та формулювання в тексті норми прямо або опосередковано свідчать про необхідність дотримання принципу пропорційності. До таких понять належать, зокрема: «адекватний», «надмірний», «необхідний», «необхідність».

Наприклад, стаття 30(1) Третьої Женевської конвенції (ЖК III), яка стосується медичного забезпечення військовополонених, передбачає: «У кожному таборі має бути адекватний лазарет, де військовополонені можуть отримати необхідну їм допомогу, а також відповідне харчування».

Термін «адекватний» у цьому контексті вказує на необхідність співмірності умов лазарету з потребами військовополонених та конкретними обставинами. Інакше кажучи, лазарет має бути достатньо просторим, оснащеним належним обладнанням та ресурсами відповідно до ситуації.

Іншим прикладом є стаття 53(1) ЖК III, що регламентує тривалість щоденної праці військовополонених: «Тривалість щоденної праці військовополонених, включаючи час на дорогу туди й назад, не повинна бути надмірною і в жодному разі не повинна перевищувати тривалість роботи цивільних працівників у відповідному окрузі, які є громадянами держави, що утримує полонених, і виконують ту саму роботу».

Термін «надмірна» в цьому положенні означає застосування математичної пропорційності. Наприклад, якщо середня тривалість робочого дня у світі становить 8,45 години, то робочий день тривалістю понад 12 годин (включаючи дорогу) може вважатися надмірним. Отже, при оцінці відповідності нормам слід враховувати також тривалість роботи цивільного населення в аналогічних умовах.

Другим допоміжним критерієм є контекстуальні посилання: принцип пропорційності може впливати з контексту норми.

Прикладом є стаття 23(4) Третьої Женевської конвенції (ЖК III), згідно з якою: «Щоразу, коли це допускається з міркувань воєнного характеру, табори для військовополонених повинні бути позначені вдень літерами PW або PG, розташованими так, щоб вони були чітко видимі з повітря».

Застосування принципу пропорційності у цьому випадку пов'язане з оцінкою доцільності такого позначення в умовах конкретної воєнної ситуації. Якщо в контексті наявних обставин позначення табору не є необхідним або може навіть створити додаткові ризики, принцип пропорційності дозволяє відступити від цього зобов'язання.

Нарешті, ще одним допоміжним критерієм є релятивізація норми.

У багатьох галузях міжнародного публічного права (зокрема, у праві СОТ, праві Європейського Союзу, праві

прав людини) принцип пропорційності виступає умовою для застосування винятків з основного правила. Така релятивізація норми — тобто можливість її обмеження за певних умов — утворює додатковий зв'язок з принципом пропорційності й у міжнародному гуманітарному праві.

Прикладом є стаття 71(1) ЖК III, яка стосується кореспонденції: «Військовополонені мають право надсилати й отримувати листи та листівки. Це право може бути обмежене у випадках, коли того вимагають труднощі з транспортуванням або міркування безпеки».

У цьому випадку обмеження передбачає дотримання принципу співмірності: баланс між правом військовополоненого на зв'язок із зовнішнім світом та законними інтересами держави, що його утримує. Остання може обмежити право на листування лише в тій мірі, у якій це дійсно необхідно, не порушуючи при цьому основоположних прав.

Два приклади з війни між Україною та Росією допомагають більш повно проілюструвати цей критерій.

По-перше, у Звіті ОБСЄ про порушення міжнародного гуманітарного права та прав людини, воєнні злочини й злочини проти людяності, вчинені в Україні, опублікованому 13 квітня 2022 року, зазначено, що українська влада вказувала на відмову Росії приймати тіла загиблих російських солдатів (с. 9–10). Через відсутність холодового обладнання для зберігання тіл, Україна повідомила Місії ОБСЄ, що тіла почали розкладатися, що створювало серйозну загрозу для громадського здоров'я та довкілля.

Стаття 17 Першої Женевської конвенції (ЖК I) передбачає: «Сторони, що перебувають у конфлікті, повинні забезпечити, щоб перед похованням або кремацією померлих — настільки, наскільки це дозволяють обставини — проводилось ретельне обстеження... Тіла не підлягають кремації, за винятком випадків, коли це необхідно з нагальних санітарних причин або з міркувань релігійного характеру, пов'язаних з вірою померлого...».

На додаток до застосування принципу пропорційності у статті 17(1) ЖК I — у зв'язку із зобов'язанням поведінки, яке вона містить — цей принцип також застосовується в статті 17(2) через релятивізацію правила. Поховання є загальним правилом (ст. 17(1) ЖК I), а кремація — винятком (ст. 17(2) ЖК I). Сторона конфлікту не повинна мати іншого вибору, крім кремації, наприклад, через загрозу здоров'ю (нагальні санітарні причини). Отже, принцип пропорційності застосовується до винятку із заборони кремації, оскільки ця норма відповідає допоміжному критерію релятивізації правила.

У цьому випадку пропорційність передбачає зважування інтересів: з одного боку, охорони здоров'я (наприклад, запобігання санітарній катастрофі або захист здоров'я цивільного населення поблизу), з іншого — збереження гідності померлого, а саме — право бути похованим з пошаною, що дає змогу родині вшанувати пам'ять відповідно до власних релігійних переконань чи обрядів. У випадку, якби Україна вдалася до кремації тіл, вона мала би дотриматися вимог принципу пропорційності. Це означає, що така кремація має бути крайнім заходом, обґрунтованим виключно нагальними санітарними причинами. Вона не може бути систематичною чи здійснюватися у великому масштабі. Це питання конкретної оцінки обставин.

По-друге, повідомлялося про примусові депортації з окупованих територій (Звіт ОБСЄ, с. 23–24); за деякими даними, 500 000 цивільних осіб були депортовані з України до Росії. Росія, зі свого боку, заперечує ці звинувачення, заявляючи, що її військові не здійснювали насильницьке переміщення українських громадян.

У цьому контексті стаття 49 Четвертої Женевської конвенції (ЖК IV) передбачає:

«Індивідуальні або масові примусові переміщення, а також депортації осіб, які перебувають під захистом, з окупованої території на території держави-окупанта або на територію будь-якої іншої держави, незалежно від

того, окупована вона чи ні, забороняються, незалежно від мотивів. Водночас держава-окупант може здійснити повну або часткову евакуацію цієї території, якщо того вимагає безпека населення або нагальні військові причини...».

Евакуація є винятком із заборони на примусове переміщення та депортацію. Відповідно, до неї застосовується принцип пропорційності. У цьому випадку він передбачає зважування інтересів: з одного боку — інтерес держави-окупанта у здійсненні нагальних військових операцій або захисті населення; з іншого боку — інтерес осіб, що перебувають під захистом, не бути насильно переміщеними.

Якщо Росія дійсно здійснювала примусові депортації цивільного населення (включно із створенням примусових умов, за яких цивільні не мали іншого вибору, окрім як залишити територію), що перебуває під її контролем як окупаційної держави, це становить порушення міжнародного гуманітарного права та може бути кваліфіковане як воєнний злочин. Якщо ж Росія, як держава-окупант, справді вжила заходів евакуації, обґрунтованих вимогами безпеки населення або нагальними військовими причинами, це не вважатиметься порушенням. Проте евакуація за межі окупованої території, тобто до Росії, була би правомірною лише за умови, що уникнення такого переміщення було б матеріально неможливим, чого навряд чи можна стверджувати у випадку України з огляду на значні території, які залишаються під її контролем.

Тепер, коли ми розглянули допоміжні критерії, слід зазначити, що якщо положення містить зобов'язання результату й водночас не відповідає жодному з перелічених вище критеріїв, принцип пропорційності виключається. Дуже яскравим прикладом є заборона тортур, передбачена в основних актах міжнародного гуманітарного права.

Згідно зі статтею 3, спільною для всіх Женевських конвенцій: «Зазначені нижче дії забороняються й повинні

залишатися забороненими за будь-яких обставин і в будь-якому місці стосовно вищезазначених осіб: (а) насильство над життям і особистістю, зокрема... тортури...».

Це положення є негативним зобов'язанням результату й не відповідає жодному з допоміжних критеріїв, які могли б обґрунтувати застосування принципу пропорційності. Відповідно, принцип пропорційності тут не застосовується, і заборона тортур є абсолютною.

Висновки. На завершення варто підкреслити, що принцип пропорційності застосовується не лише в контексті навмисного обрання цілей, але й за його межами — однак не до всіх положень Женевських конвенцій 1949 року та Додаткових протоколів 1977 року. Застосування цього принципу залежить від наявності певного зв'язку з пропорційністю, що може виявлятися у різних формах.

Ключовим чинником, що визначає можливість застосування принципу пропорційності, є характер правового зобов'язання. У випадку зобов'язань поведінки пропорційність реалізується автоматично, тоді як у випадку зобов'язань результату вона не застосовується, якщо не дотримано принаймні одного з допоміжних критеріїв, а саме: специфіки текстового формулювання, контексту правової норми або можливості її релятивізації (обмеження).

Послідовний підхід до ідентифікації норм, до яких принцип пропорційності підлягає застосуванню, дозволяє здійснювати більш точний аналіз у рамках міжнародного гуманітарного права. Ілюстрації з практики збройних конфліктів, зокрема сучасного міжнародного збройного конфлікту, підкреслюють значущість обґрунтованого й диференційованого підходу до інтерпретації цього принципу.

У тих випадках, коли положення міжнародного гуманітарного права містить виключно зобов'язання результату та не відповідає жодному з трьох допоміжних критеріїв, принцип пропорційності вважається таким, що не підлягає застосуванню.

ЛІТЕРАТУРА

1. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America): Merits, Judgment, I.C.J. Reports 1986, p. 14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/67/067-19841012-JUD-01-00-EN.pdf>
2. Fundamental principles of IHL // ICRC Casebook [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://casebook.icrc.org/a_to_z/glossary/fundamental-principles-ihl
3. Declaration Renouncing the Use, in Time of War, of Explosive Projectiles under 400 Grammes Weight. St. Petersburg, 29 November / 11 December 1868 // IHL Treaties Database [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/st-petersburg-decl-1868/declaration>
4. Watkin K. Section IX of the ICRC Interpretive Guidance on Direct Participation in Hostilities: The End of Jus in Bello Proportionality as We Know It? // Israel Law Review. – 2009. – Vol. 42, Issue 3. – P. 445–472 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.cambridge.org/core/journals/israel-law-review/article/abs/section-ix-of-the-icrc-interpretive-guidance-on-direct-participation-in-hostilities-the-end-of-jus-in-bello-proportionality-as-we-know-it/EE12BDCCFA60EE710DB5460BDF9D1F29>
5. Женевська конвенція про поліпшення становища поранених і хворих у діючих збройних силах у полі: [міжнародний документ від 12.08.1949 р.] // *Законодавство України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
6. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими: [міжнар. договір від 12.08.1949 р.] // *Законодавство України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text
7. Kolb R. La nécessité militaire dans le droit des conflits armés : essai de clarification conceptuelle // La nécessité en droit international : actes du colloque, Grenoble, 8–10 juin 2006. – P. 151–186.
8. Міжнародний Суд ООН. *Judgment of 19 January 2009, Case concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia)* [Електронний ресурс]. – Міжнародний суд ООН, 2009. – Режим доступу: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/139/139-20090119-JUD-01-00-EN.pdf>